

СПЕЦИФІКА ЕКСПЛІКАЦІЇ ПОНЯТТЯ ІСТОРИЧНОГО ДЕТЕРМІНІЗМУ В КОНТЕКСТІ ВИЗНАЧЕННЯ МЕХАНІЗМІВ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

І.В. Корупятник

Проблема детермінізму, в тому числі й історичного, знаходиться в полі зору не лише філософських, а й історичних, соціально-політичних, соціально-економічних та інших досліджень, які розглядають суспільство у різних його аспектах. В цілому на проблемі детермінізму зосереджена увага значного кола як зарубіжних, так і вітчизняних філософів. Як філософський принцип детермінізм має свою історію розвитку, в ході якої змінювались його зміст та значення.

Тим не менш, можна констатувати, що поняття історичного детермінізму не є усталеним у соціально-філософській літературі. Його дослідженню присвячені лише деякі роботи. Здебільшого ж аналіз історичного детермінізму відбувається в рамках (1) узагальнюючих робіт з дослідження принципу детермінізму та характеристики різних його видів; (2) досліджень, присвячених проблемі детермінізму в сфері суспільного буття; (3) робіт, пов'язаних з аналізом філософських проблем історії. Проте, кожен із вищеперерахованих напрямків досліджень має ряд відкритих питань.

Звертаючись до робіт, присвячених аналізу принципу детермінізму на категоріальному рівні, варто відмітити, що досить дискусійним є питання визначення досліджуваного поняття. Зокрема, М. Парнюк наполягає на тому, що визначення детермінізму як вчення про універсальний закономірний зв'язок всіх предметів та явищ світу не вичерпує зміст даного поняття. Це пов'язано з тим, що в категоріях детермінізму

відображено відтворюючу, результативну сторону взаємодії процесів та явищ [23, с. 42]. Автор відстоює позицію, що детермінізм не варто зводити до теорії причинності, оскільки каузальні відношення є лише одним із можливих аспектів відношення детермінації. Головною ж ознакою досліджуваного феномену є розкриття способів детермінації речей та явищ, пояснення їх походження та сутності [23, с. 57]. Схожою в цьому плані є позиція В. Байлука, на думку якого детермінізм виходить за межі простої констатації взаємозв'язку речей, розкриваючи основу цього взаємозв'язку, його результативну сторону [2, с. 11]. У зв'язку із вищезазначеним М. Парнюк визначає детермінізм як філософський принцип, що теоретично відображає відносини залежності, які проявляють себе за наявності необхідних факторів [23, с. 179].

В англомовній літературі під детермінізмом розуміється принцип, відповідно до якого всі події у світі обумовлені таким чином, що без наявності відповідних умов у попередньому стані системи не відбулися б зміни в її подальших станах (див., напр.: [32, с. 19]). Подібне трактування, як правило, викликає критичні зауваження, які, головним чином, зводяться до звинувачення детерміністів у перетворенні людини на маріонетку в механічній системі. Не погоджуючись з подібними коментарями, Б. Бланштард стверджує, що детерміновані події, які знаходять своє відображення в мистецтві чи проявляють себе в момент морального вибору, передбачають певний контроль з боку суб'єкта. Останній факт, на думку автора, свідчить про певний перехід до раціонального детермінізму, який являє собою якнайкраще втілення свободи [32, с. 30].

В сучасній соціально-філософській літературі простежується тенденція відходу від лапласівського (так званого жорсткого) детермінізму. Приміром, С. Амстердамський, займаючись дослідженням принципу детермінізму в фізиці, пропонує дві версії його визначення в онтологічному плані, який знаходить своє вираження у структурі діяльності:

- (1) «Загальний детермінізм», відповідно до якого «всі процеси в природі відбуваються таким чином, що стан ізольованої системи в момент t_2 , з характерним набором параметрів, залежить в силу певних закономірностей від її стану в момент t_1 » [1, с. 58];
- (2) «Однозначний детермінізм», відповідно до якого «всі процеси в природі відбуваються таким чином, що стан ізольованої системи в момент t_1 , з характерним набором параметрів, однозначно визначає її стан в момент t_2 » [там само].

Логічно більш сильним С. Амстердамський вважає друге формулювання. Автор відмічає, що серед фізиків і філософів ХХ ст. простежуються спроби змінити лапласівський детермінізм «неоднозначним» (або загальним). Проте, на його думку, останній не придатний для характеристики сучасних філософських поглядів, тому для принципу детермінізму влучне лише «однозначне» визначення. В той час як «неоднозначне», або загальне трактування детермінізму є видозміненим формулюванням індетермінізму [1, с. 59-64].

Однак, на наш погляд, «однозначне» трактування детермінізму є досить категоричним і не цілком слушним для характеристики детермінізму в сфері суспільного буття. В цьому відношенні більш прийнятною, на нашу думку, є позиція Я. Лукасевича, який на основі логічного аналізу принципу детермінізму, приходить до висновку, що не існує двох моментів, які слідують один за одним: між кожними двома моментами завжди знайдеться третій, а отже й безліч. Я. Лукасевич зазначає, що можуть існувати причинні ланцюги, які ще не почались, а лежать в майбутньому [18, с. 66-67].

Зважаючи на те, що дослідники в природничих науках не відстоюють позицій жорсткого детермінізму, цілком зрозуміло, що ці ж тенденції матимуть місце і в дослідженнях суспільствознавчого спрямування.

Серед робіт, присвячених безпосередньо розгляду проблем детермінізму в сфері суспільного буття, заслуговують на увагу дослідження В. Байлука [2], А. Гуревича [9], Б. Сюсюкалова [25], Л. Чинакової [30] та ін. Зазначені автори вживають поняття «соціальний детермінізм», сходяться на тому, що його специфіка пов'язана, в першу чергу, із особливостями суспільного життя. Приміром, на думку Б. Сюсюкалова, специфіка соціального детермінізму полягає у визначенні того, наскільки історія є напередвизначеною об'єктивними факторами і в якій мірі вона є результатом устремлень людей, в якій мірі вони виступають свідомими творцями свого життя та майбутнього [25, с. 14].

Проте, на наш погляд, визначаючи детермінанти суспільного розвитку дослідники так чи інакше торкаються проблеми історичного детермінізму. Це пов'язано з тим, що розглядаючи суспільство як складну систему, яка постійно розвивається, аналізуючи фактори, що обумовлюють цей розвиток, його рушійні сили, дослідники фактично розкривають проблематику історичного детермінізму.

Зокрема, Л. Чинакова відмічає, що по відношенню до суспільства проблема детермінізму розкривається шляхом визначення закономірних та незакономірних, причинних та неприємних зв'язків, суттєвих

факторів, які забезпечують суспільний розвиток. У зв'язку з цим автор підкреслює, що поняття «рушійна сила суспільного розвитку» — найоптимальніше для відображення соціального детермінізму в ракурсі його перетину з проблемами суспільного розвитку [30, с. 3]. При цьому дослідниця наголошує на тому, що не всі діючі в суспільстві причини відносяться до рушійних сил в історичному масштабі [30, с. 26].

Звертаючись до аналізу соціального детермінізму, О.Кравець визначає ряд дискусійних проблем. Серед них: проблеми співвідношення об'єктивних і суб'єктивних факторів історії, свободи і необхідності, стихійності, усвідомленості, цілепокладання людської діяльності, спрямованості історичного процесу [15, с. 6].

У колективній роботі «Суспільна практика та суспільні відносини: філософський аналіз проблем соціального детермінізму» запропонована класифікація видів соціального детермінізму. Зокрема, автори виділяють: етичний детермінізм (Сократ, Платон); логічний детермінізм (стоїки, Д. Крон); психологічний детермінізм (Дж. Локк, Д. Юм, Дж. Мілль); географічний детермінізм (Ж. Боден, Ш.Л. Монтеск'є, Ф. Ратцель); економічний детермінізм (П. Ернст, Г. Мюллер); «теорію факторів» (П. Прудон, Л. Вольтман, М. Вебер); технологічний детермінізм (Р. Арон, Д. Белл, А. Тоффлер); політичний детермінізм (С. Хук); історичний детермінізм [19, с. 25-28].

Проте, на наш погляд, ця класифікація має певні недоліки. По-перше, назви окремих видів соціальної детермінації не досить влучні. Наприклад, розкриваючи суть «логічного» виду соціального детермінізму, зазначається, що його автори вважали, що лише логіка пов'язує всі бажання людей і не в їх силах змінити дійсність: «подібні умовиводи витікали із розуміння долі, невіддільної людини» [19, с. 25]. Однак, подібна аргументація не виправдовує зазначену назву. Крім того, зазвичай, у філософській літературі подібне обґрунтування пов'язують із фаталізмом. По-друге, зазначені в деяких концепціях представники не займалися проблемами детермінізму. Зокрема, ні морально-етична проблематика філософії Сократа, ні філософія стоїків логічного спрямування жодним чином не пов'язані з відповідними видами детермінізму. По-третє, навряд можна говорити про історичний детермінізм як окремий вид соціального. Адже останній зосереджений здебільшого на виявленні факторів, які обумовлюють суспільний розвиток. Історичний детермінізм фокусується на виявленні рушійних сил історії загалом, досліджуючи характер взаємодії всіх сил, які беруть участь в історичному процесі. Крім того, суспільство є одним із суб'єктів історичного процесу, тому розвиток суспільства не може йти врозріз із історичним

розвитком. В цьому відношенні історичний детермінізм є родовим для соціального.

Розглядаючи проблему історичного детермінізму в ракурсі обговорення філософських проблем історичної науки, варто звернути увагу на дослідження М. Барга [4], Г. Бояджієва [5], А. Гуревича [10], [11], В. Келле, М. Ковальзона [13], В. Кржевова [16], А. Черненко [29], А. Халапсиса [27, 28] та ін. Зазначені автори, відштовхуючись від загального принципу детермінізму, намагаються віднайти грані співвідношення повторюваності й закономірності в історичному процесі, визначають групи та механізм дії історичних законів, наводять різні підходи до їх класифікації, аналізують підходи до розуміння проблеми осмислення логіки історичного процесу [4, 5]; віднаходять нові підходи, переглядаючи марксистське розуміння теорії суспільного розвитку [10, 11, 16, 20, 21]; продовжують розробку онтологічних, гносеологічних, методологічних підходів до аналізу основних проблем історичного процесу [13]; здійснюють теоретико-методологічний аналіз прояву категорії причинності в її відношенні до проблеми суспільного розвитку [29].

Показовою в цьому плані є робота В. Келле та М. Ковальзона, в якій авторами проаналізовані різні проблеми історичного детермінізму на основі багатоаспектного підходу до вивчення історії. Так, дослідники пропонують переглянути традиційну, часом догматизовану схему розгляду історичного процесу, відповідно до якої спочатку досліджується спосіб виробництва та його закони, на основі чого дається характеристика різних сфер суспільного буття, а потім визначається роль народних мас та особистості в історії. Натомість автори пропонують три аспекти розгляду історії: (1) природно-історичний, тобто розгляд історії як закономірного і незалежного від волі та свідомості людей процесу; (2) діяльнісний, який передбачає аналіз історії як процесу і результату діяльності людей; (3) гуманістичний (особистісний) — аналіз історії з точки зору розвитку людини [13, с. 63].

Перший аспект передбачає зосередження уваги на тих категоріях суспільного розвитку, які розглядають історію ізольовано від людської діяльності і дозволяють виявити основну детермінанту суспільного розвитку та закони історії. Пріоритетним завданням другого аспекту є аналіз суб'єктів історичного процесу, шляхів і способів їх впливу на хід історії та виявлення механізму проявів історичного детермінізму в діяльності людей. Третій аспект розгляду історії передбачає виявлення ключових ланок взаємодії індивіда та суспільства, які мають найбільш суттєвий вплив на особистість, що дозволяє з'ясувати основні детермі-

нанти людської діяльності [13]. Як бачимо, В. Келле та М. Ковальзон виводять історичний детермінізм не на основі розгляду окремих сфер суспільного розвитку, а аналізуючи суспільство в цілому під різними кутами зору. Таким чином, автори говорять про детермінованість суспільного розвитку, виходячи не з характеристики однієї галузі, а розкривають специфічні детермінанти окремих аспектів історичного процесу, які тісно пов'язані між собою, хоча при цьому і не перебувають в ієрархічному (взаємопідпорядкованому) зв'язку.

Аналізуючи історію як закономірний і незалежний від волі та свідомості людей процес, в якості основи історичного розвитку автори називають систему матеріально-виробничих сил. При цьому визначається, що є соціальні відносини, сформовані в ході діяльності людей, хоча й можуть бути різними в залежності від наявних виробничих сил, проте саме вони є загальною історичною закономірністю [13, с. 68]. Переходячи до другого аспекту аналізу історичного процесу як результату діяльності людей, автори враховують той факт, що поза цією діяльністю не може й бути мови про жодні закони суспільного розвитку. Це пов'язано з тим, що (1) закони суспільного розвитку проявляються безпосередньо в практичній діяльності людей, визначаючи власне зміст цієї діяльності; (2) ці закони визначають лише магістральний напрям історичного процесу, а сам хід історії, форми і темпи розвитку обумовлені більш конкретними причинами [13, с. 132].

Схожої думки дотримується й А. Гуревич, який, визнаючи об'єктивність історичної закономірності, говорить про те, що варто враховувати і її суб'єктивний характер. Останній обумовлений тим, що історія здійснюється самими людьми, проходячи через їх вчинки, ідеї, думки [9, с. 51]. Ідею про те, що історична закономірність проявляє себе не автономно, а за активної участі суб'єктів історичного процесу, обґрунтовує також М. Парнюк. На його думку, історія змінюється завдяки людській діяльності, в ході якої і створюються історичні обставини, що стануть детермінантами діяльності наступних поколінь [23, с. 238].

Протилежної точки зору дотримується А. Халапсис, який відстоює серединну позицію між двома підходами — визнанням наявності логіки історії та свободи як фундаментальної основи суспільного буття [27] — й обґрунтовує думку про недетермінованість історії при незмінності її онтологічних параметрів [28].

Враховуючи визнання дослідниками (див., напр.: [9, 24, 30]) значної ролі суб'єктивного фактору в історичному процесі, варто також звернутися до робіт, присвячених визначенню ролі особистості в історії.

Традиційно в цьому плані виділяють дві групи концепцій, поділяючи філософів на персоналістів та аперсоналістів. Однак, варто зазначити, що подібний підхід не вичерпує діапазону можливих класифікацій. Зокрема, О. Куфаков розглядає чотири можливих підходи до вирішення проблеми визначення ролі суб'єктивного фактору суспільного розвитку: (1) детермінаторні теорії, в яких суб'єктивний фактор виступає в якості єдиної детермінанти суспільного розвитку; (2) кооператорні теорії, в яких суб'єктивний фактор розглядається як рівноправний поряд з іншими спільно діючими детермінантами; (3) медіаторні теорії зводять роль суб'єктивного фактору до допоміжної функції причинного посередника як провідника впливу об'єктивних факторів; (4) ефекторні теорії відводять йому роль пасивного ефектора об'єктивних факторів [17, с. 67]. Звертаючись до детального розгляду зазначених підходів, О. Куфаков відмічає, що між представниками різних концепцій соціального детермінізму в контексті окресленої проблематики виявляються явні та неявні наближення і взаємопереходи [17, с. 76].

Завершуючи розгляд детермінізму в міждисциплінарних дослідженнях, варто також звернути увагу на роботи А. Гуревича [9] та О. Уледова [26], в яких подано порівняльний аналіз історичної закономірності й соціологічного закону. Зокрема, А. Гуревич відмічає, що історична закономірність формується під впливом сукупності детермінант, які взаємодіють між собою, вступаючи у взаємовідносини різного рівня складності, за змістом ширше соціологічного закону. В той же час в конкретній історичній закономірності соціологічний закон не може виявити себе сповна. Оскільки історична закономірність, відображаючи різноплановість історичного процесу, є перехідною, до того ж її дія обмежена в часі, а соціологічний закон виявляється лише в ході аналізу великих проміжків часу [9, с. 63-64]. Характеризуючи закони історичного процесу, О. Уледов наголошує на їх змістовній абстрактності. Ця риса, на думку автора, пов'язана з тим, що вказані закони виражають загальні умови розвитку суспільства. Тому, відношення історичного процесу з окремими етапами розвитку суспільства виражається як відношення цілого до частини. У зв'язку з цим можна говорити про те, що історичний процес детермінує структуру, функціонування та розвиток конкретних суспільств [26, с. 75].

Вказані зауваження А. Гуревича та О. Уледова підтверджують зазначену нами вище тезу про те, що історичний детермінізм є родовим по відношенню до соціального. При цьому ми не заперечуємо наявності зворотного багатоаспектного зв'язку між ними. Останній знаходить своє вираження в тому, що дія загальних законів впливає на сукупність

специфічних законів, які, в свою чергу, виражаючи особливості конкретного суспільства, впливають на закони історичного процесу [26, с. 75-76].

Серед робіт, спрямованих на вирішення кола проблем, з якими стикається принцип детермінізму в сучасних дослідженнях, та визначенням його можливих альтернатив, звертають на себе праці Є.Балдіциної [3], В.Бранського [6, 7], Є.Князевої та С.Курдюмова [14], які історичний детермінізм розглядають в рамках розробки альтернативної концепції (синергетики) та противників трактування сучасного розгляду історичного детермінізму з точки зору синергетики — В. Жилина [11], Г. Орланова [22], В. Розіна [24], М. Штернберга [31] та ін.

Враховуючи вищезазначені суперечливі моменти у дослідженні детермінізму, важко не погодитися із констатацією Г. Орланова [22] стосовно того, що розглядуваний принцип відноситься до тих, які в процесі зміни наукових парадигм схильні концентрувати в собі кризові моменти. Автор наголошує на тому, що в соціальних і гуманітарних науках свій «кредит довіри» ця категорія інтенсивно почала втрачати протягом кількох останніх десятиліть. У кращому випадку, спостерігається тенденція тлумачення детермінізму як периферійного поняття, яке можна застосовувати лише на окремих етапах наукового дослідження, а в гіршому — все частіше простежується відмова від детерміністичних компонентів у постмодерністських та індетерміністичних теоріях [22, с. 100]. Це приводить до того, що дослідники детермінізму мають бути доволі обережними в своїх оцінках стосовно перспективності цієї категорії. У зв'язку з цим Г. Орланов виділяє два основних підходи до сучасного трактування класичного детермінізму. Перший з них відмовляє детермінізму в філософських перспективах, визначаючи серед його основних ознак «регулювання всіх відносин у світі об'єктів однозначними причинно-наслідковими та функціональними зв'язками» [22, с. 103]. Другий підхід намагається зберегти детермінізм, балансуючи між прагненням не відходити від традиційного трактування та дистанціюючись від непродуктивних асоціацій класичного розуміння. Приміром, «жорстка» детермінація може доповнюватись активною самодетермінацією системи, для якої характерна взаємодія зовнішніх і внутрішніх факторів [22, с. 103-104].

Саме з позицій другого підходу історичний детермінізм останнім часом розглядається здебільшого в ракурсі синергетичної концепції (див., напр.: [3, 6, 7]). На думку Є.Балдіциної, синергетика являє собою так званий постнекласичний детермінізм, головна ознака якого —

перетворення людини із пасивного суб'єкта на активного учасника суспільного буття. Але, на відміну від класичного детермінізму, синергетичний підхід декларує відмову від лінійності та намагається побачити світ цілісно. Інтегруючи детерміністичний та імовірнісний стилі, прихильники цього підходу розглядають випадковість як джерело появи нового й умову відносного порядку і збереження сталості в складно-організованих системах [3]. Процес розвитку розглядається як «детермінований хаос», тобто як закономірне та багаторазове чергування порядку і хаосу [7, с. 117].

Серед переваг синергетики по відношенню до детермінізму її прихильники відмічають, що в результаті застосування синергетичного підходу начебто формується нова система соціальних понять і виявляється нова система соціальних закономірностей, відкрити які без врахування цих закономірностей було б неможливо. Завдяки врахуванню останніх проблема історичного детермінізму отримує нове вирішення шляхом уникнення як сліпого фаталізму (що передбачає цілковиту напередвизначеність), так і безвідповідального волюнтаризму (вседозволеності) [6, с. 122-126]. Крім того, на думку Є. Князевої і С. Курдюмова, з'являється новий тип детермінізму, для якого характерна неоднозначність у розумінні майбутнього і можливість виходу на бажане майбутнє через посилення ролі людини як активного елемента складноорганізованої системи, що розвивається [14, с. 20].

Хоча в детерміністичних концепціях характер зв'язку між факторами, що тим чи іншим чином обумовлюють зміну подальшого стану системи, виглядає одностороннім (що власне і є предметом уваги критиків), все ж саме в цих концепціях розгляд процесів і явищ шляхом аналізу різного роду каузальних зв'язків має більш глибокий і логічний характер, ніж під час аналізу їх взаємозв'язку.

У зв'язку з цим більш прийнятною, на наш погляд, є позиція дослідників, які ставлять під сумнів науковість синергетики (див., напр.: [12, 22, 24, 31]). Зокрема, Г. Орланов наголошує на тому, що використання синергетичного підходу в соціальних і гуманітарних науках наразі не дало значимих результатів і більш схоже на «модне захоплення», ніж на нову наукову парадигму [22, с. 106]. Крім того, на думку автора, незважаючи на можливість синергетичного підходу застосовувати категорії детермінізму до нових ідеальних об'єктів і відносин між ними, в ньому відсутня простота опису залежності параметрів різного рівня [22, с. 108]. Схожої позиції дотримується і М. Штернберг, який вважає, що синергетика, по суті, не дала нічого нового, крім розпливчатої, туманної «метамови» [31, с. 138]. Серед інших недоліків синергетики

відмічають її «еклектико-софістичну сваволю в методологічному плані» [12, с. 87], складність практичного застосування формалізованої мови в історичних дослідженнях [12, с. 88]; невизначеність вихідних понять, зокрема, необґрунтованість фізичних причин утворення порядку із хаосу [31, с. 132]; неналежне розуміння суті та визначальних рис суспільного буття [24, с. 101]. Зазначені зауваження підтверджують неможливість ототожнення синергетики та історичного детермінізму і трактування останнього з її позицій.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що проблема історичного детермінізму, конкретизуючись у дослідженнях різного спрямування, не має цілісної оцінки. Як було показано вище, про це свідчить певне ототожнення історичного та соціального детермінізму (які, на наш погляд, варто розмежувати) і власне обмеженість матеріалів, присвячених безпосередньо проблемі історичного детермінізму. На перший погляд може здатися, що вказані види детермінізму мають спільний предмет дослідження — детермінуючі фактори суспільного розвитку. Проте, на нашу думку, поняття історичного детермінізму ширше, ніж соціального. Соціальний детермінізм розглядає абстрактне суспільство на всіх етапах його розвитку. Визначаючи основну детермінанту суспільного розвитку, можна виявити загальні тенденції, які обумовлюють перехід від однієї форми суспільної організації до іншої. Історичний детермінізм зосереджений на віднаходженні детермінуючих факторів (економічних, технологічних, географічних, психологічних тощо) розвитку людства в цілому, які на різних етапах можуть змінювати свою визначальну роль (незалежно від форми суспільної організації в даний момент). Історія людства — динамічний процес, в ході якого відбувається постійна зміна характеру та рівноваги взаємодіючих сил цього процесу. Тобто, домінуюча детермінанта не зберігає свій *status quo*, а може змінюватися в залежності від наявних історичних умов.

Література

- [1] Амстердамский С. Об объективных интерпретациях понятия вероятности // Закон. Необходимость. Вероятность. — М.: Прогресс, 1967. — С. 13-108.
- [2] Байлук В.В. Социальный детерминизм: категориальный анализ. — Томск: Издательство Томского университета, 1983.

- [3] *Балдицына Е.И.* Социальный детерминизм в неклассической теории общества // Научные проблемы гуманитарных исследований. — 2009. — № 1 (10). — С. 128-134.
- [4] *Барг М.А.* Исторические закономерности как познавательная цель исторической науки // История СССР. — 1979. — № 1. — С. 96-121.
- [5] *Бояджієв Г.Д.* Проблема «повторюваність — закономірність» в історичній науці: наукові повідомлення // Філософська і соціологічна думка. — 1990. — № 3. — С. 84-87.
- [6] *Бранский В.П.* Теоретические основания социальной синергетики // Вопросы философии. — 2000. — № 4. — С. 112-129.
- [7] *Бранский В.П.* Социальная синергетика как постмодернистская философия истории // Общественные науки и современность. — 1999. — № 6. — С. 117-127.
- [8] *Будз В.* Проблема визначення законів і закономірностей історичного процесу в філософсько-історичній концепції М. Грушевського // Людина і політика. — 2001. — № 6. — С. 114-121.
- [9] *Гуревич А.Я.* Об исторической закономерности // Философские проблемы исторической науки / Под ред. А.В. Гулыги, Ю.А. Левады. — М.: Наука, 1969. — С. 51-80.
- [10] *Гуревич А.Я.* Социальная история и историческая наука // Вопросы философии. — 1990. — № 4. — С. 51-62.
- [11] *Гуревич А.Я.* Теория формаций и реальность истории // Вопросы философии. — 1990. — № 11. — С. 31-43.
- [12] *Жилин В.И.* К вопросу о механизме формирования синергетического мировоззрения // Философия и общество. — 2011. — № 4. — С. 87-96.
- [13] *Келле В.Ж., Ковальзон М.Я.* Теория и история (Проблемы теории исторического прогресса). — М.: Политиздат, 1981.
- [14] *Князева Е.Н., Курдюмов С.П.* Синергетика как новое мировоззрение: диалог с И. Пригожиным // Вопросы философии. — 1992. — № 12. — С. 3-20.

- [15] *Кравец А.С.* Проблема детерминизма (Предисловие) // Детерминизм и современная наука: Межвузов. сб. научн. тр. / Ред. кол. А.С.Кравец. — Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1987. — С. 3-8.
- [16] *Кржегов В.С.* Материалистическое понимание истории и его современное значение // Философия и общество. — 2000. — № 1. — С. 113-131.
- [17] *Куфаков А.В.* Субъективный фактор и типология социального детерминизма // Вестник МУ. Серия 7. Философия. — 1997. — № 3. — С. 65-76.
- [18] *Лукаевич Я.* О детерминизме // Вопросы философии. — 1995. — № 5. — С. 60-71.
- [19] *Общественная практика и общественные отношения: философский анализ проблем социального детерминизма* / Ред. Р.Г. Яновский. — М.: Мысль, 1989.
- [20] *Ойзерман Т.И.* Догматизация марксизма и внутренне присущий марксизму догматизм // Вопросы философии. — 2003. — № 2. — С. 31-41.
- [21] *Ойзерман Т.И.* Материалистическое понимание истории: плюсы и минусы // Вопросы философии. — 2001. — № 2. — С. 3-32.
- [22] *Орланов Г.Б.* Детерминизм как эпистемологическая проблема // Эпистемология и философия науки. — 2011. — № 3. — С. 99-118.
- [23] *Парнюк М.А.* Принцип детерминизма в системе материалистической диалектики. — К.: Наукова думка, 1967.
- [24] *Розин В.М.* Социально-гуманитарные науки и проблема специфики синергетики как научной дисциплины // Философские науки. — 2004. — № 2. — С. 85-102.
- [25] *Сюсюкалов Б.И.* Социальный детерминизм и деятельность. — М.: Знание, 1986.
- [26] *Уледов А.К.* Социологические законы. — М.: Мысль, 1975.
- [27] *Халапсис А.В.* Логика истории: закон или судьба? // Грані. — 2006. — № 5. — С. 36-39.

- [28] *Халапсис А.В.* Метафизика как способ постижения истории // Грани. — 2007. — № 1. — С. 32-35.
- [29] *Черненко А.К.* Причинность в истории. — М. : Мысль, 1983.
- [30] *Чинакова Л.И.* Социальный детерминизм. Проблема движущих сил развития общества. — М. : Политиздат, 1985.
- [31] *Штернберг М.И.* Является ли синергетика наукой? // Философские науки. — 2004. — № 6. — С. 130-140.
- [32] *Determinism and freedom in the age of modern science* / edited by Sidney Hook. — New York : Collier Books, 1958.

Надійшла до редакції 29 травня 2014 р.